

УДК 316.42

ЛАРИСА ТИТАРЕНКО,

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Білоруського державного університету, Мінськ

Пострадянська трансформація суспільства крізь призму оцінок російських і українських соціологів

Роздуми з приводу двох монографій

Існує багато характеристик пострадянських трансформацій, застосованих до всього пострадянського простору, незалежно від конкретної країни. Давно минули ті часи, коли вчені стверджували, а маси приймали на віру, що пострадянське суспільство успішно розвиватиметься в ринкову економіку і ліберальну демократію. Сьогодні і вчені, і населення дають куди “скромніші” оцінки теперішнього і майбутнього суспільства. Серед дефініцій стану суспільства домінують передусім соціальна невизначеність, турбулентність і непередбачуваність його подальшого розвитку. Частина цих характеристик (якщо не всі) стосуються і сучасної глобальної світової системи, котру Й.Валерстайн розглядає як результат несправедливого глобального перерозподілу ресурсів та асиметричної конкуренції в сучасному світі [Валерстайн, 2008], І.Терборн — як повернення до зростання класової нерівності всередині будь-якого сучасного суспільства [Терборн, 2011], З.Бауман — як “пливку сучасність” [Бауман, 2008], а Г.Йоас — як царство випадковості й невизначеності [Joas, 2003].

Що ж до окремих країн, тут “діагноз часу” може доволі відчутно різнитися всередині країни — від позитивних ідеологічно забарвлених офіційних оцінок обраного елітою курсу розвитку як “оптимального” (російська модернізація як шлях у сучасний постіндустріалізм, білоруське суспільство сталого розвитку чи українська євроорієнтація) до строго виважених, ґрунтованих на великій емпіричній базі досліджень оцінок, здійснених вітчизняними і закордонними авторами. Чого варта принаймні оцінка Майклом Буравим сучасного залучення Росії в капіталізм як “транзиту без трансформації”? [Буравой, 2010: с. 21].

У пропонованій розвідці подано роздуми з приводу двох “діагнозів” суспільного розвитку, здійснених для двох провідних країн пострадянського простору, Росії та України, відомими в кожній із країн соціологами: головним редактором російського часопису “Социологические исследования” Ж.Тощенком і заступником директора Інституту соціології НАН України М.Шульгою. Їхні праці обрано як свого роду знакові для кожної країни. Об’єднує їх те, що обидві з’явилися в рік двадцятиліття роз-

паду СРСР. Таким чином, вони підбивають підсумки розвитку двох десятиліть, відповідають на питання, наскільки успішно відбувалася національна розбудова в кожній країні, що хотіли побудувати від початку і якого результату досягли. Обидві монографії являють собою солідні дослідження — майже півтисячі сторінок кожна. Як пише М.Шульга у Вступі до своєї монографії, період у 20 років відкриває погляду “ключові тенденції в житті країни, спонукає до осмислення найхарактерніших векторів суспільного руху. Це той перший відрізок часу, який уже дає підстави говорити про перехід від емпірико-соціологічного до історичного масштабу вимірів соціальних явищ” [Шульга, 2011: с. 3].

Попри всю умовність порівняння цих двох праць та обмеженість самого масштабу аналізу результатів пострадянського розвитку двома монографіями, гадаю, що ці книги конче важливі: вони забезпечують підґрунтя для подальших міркувань авторам найрізноманітніших напрямів.

Розпочнімо з монографії російського соціолога Ж.Тощенка, котрий добре відомий і в Україні. Його праця “Кентавр-проблема (Досвід філософського і соціологічного аналізу)” присвячена дослідженню так званих кентавр-проблем у пізнанні і соціальній реальності — феномену, що його автор визначає як “особливу форму суперечності, особливий прояв парадоксів, що має особливі, специфічні й унікальні риси” [Тощенко, 2011: с. 24]. На думку Ж.Тощенка, такі проблеми мають місце в різні історичні епохи в різних країнах, проте вони набули особливого розвитку в сучасній Росії. Звідси й інтерес автора до проблеми, його бажання розібратися з нею науковими методами і визначити шляхи подальшого дослідження [Тощенко, 2011: с. 8].

Сам термін, що дав назву книзі, не був безпосередньо взятий автором із міфології: він уже використовувався раніше в аналізі низки феноменів масової свідомості. Заслуга Ж.Тощенка в тому, що він переосмислив кентавр-проблематику на російському матеріалі, причому не тільки в цій монографії. Схожі переосмислення давно відомого вже траплялися в сучасній соціології. Наприклад, поняття габітусу, яке проіснувало в літературі багато століть, набуло нового смислу, коли П.Бурдьє включив його в структуралістський аналіз суспільства. Ж.Тощенко також наповнює поняття кентавризму новим змістом, коли надає йому розширювальне трактування й поширює його вживання з міфології на всі сфери суспільної свідомості та соціальної дійсності.

Книга “Кентавр-проблема” продовжує серію публікацій Ж.Тощенка з цієї проблеми, серед яких найвідоміша — попередня його монографія “Парадоксальна людина” [Тощенко, 2001]. Нова праця суттєво розвиває і поглиблює сюжети попередньої, тому можна вважати її серйозною заявкою автора на створення оригінальної “соціальної теорії кентавризму” як теорії російської пострадянської трансформації. На думку самого Ж.Тощенка, проблема “кентавризму” є не просто художньою метафорою для опису процесів, що відбуваються в сучасній Росії. За нею приховано глибинні феномени, ретельний аналіз яких у монографії дає змогу читачеві краще зрозуміти, що саме відбувається сьогодні з Росією, чому вона прийшла до нинішнього кризового стану, і замислитися про те, якими є перспективи виходу зі “стану кентавризму”.

Проблема, порушена Ж.Тощенком, набагато серйозніша, ніж про неї заведено думати на рівні аналізу суперечностей масової свідомості. Як зазначає автор, вона має теоретико-методологічні засади в парадоксальній суперечливості самого процесу пізнання світу. Щоб виникла “кентавр-проблема”, як показує автор, потрібні об’єктивні моменти (наявність певних суперечливих ситуацій у реальній дійсності) і суб’єктивні умови (невміння зрозуміти реальність, брак знань або кваліфікації в її аналізі, небажання розібратися в труднощах проблеми тощо), котрі у певних соціальних ситуаціях сприяють формуванню суперечливих утворень, що поєднують несумісні компоненти. Проте головна обставина живучості даного феномену — в

тому, що “кентавр-проблеми” стають актуальними, коли на них є соціальне замовлення, зацікавленість певних груп у маніпулюванні масовою свідомістю і наявність відповідних ресурсів (медіальних, матеріальних, владних, символічних тощо). Саме за такої ситуації їх можна конструювати й культивувати в інтересах еліт, окремих осіб, демагогічно нав’язувати масовій свідомості як стереотипи й “незаперечні думки”. Так виникають численні “кентавр-явища”, “кентавр-процеси”, “кентавр-ідеї”, “кентавр-організації”, “кентавр-образи” і навіть “кентавр-особистості”.

Як показує Ж.Тощенко, розгортаючи широку панораму різноманітного роду “кентавр-проблем”, “навала кентаврів” передбачає певний стан суспільної свідомості і знаменує собою “нову ситуацію в пізнанні світу” [Тощенко, 2011: с. 429], що пред’являє рефлексію нової специфічної характеристики сучасності — кентавризм. Ідеться передусім про Росію, хоча автор неодноразово виходить і на вищий рівень осмислення проблеми як “знака сучасності”.

“Кентавр-проблема” пов’язана із суперечностями, проте аж ніяк не зводиться до них. На думку автора, кентавризми відрізняються від суперечностей, парадоксів, дихотомій, антиномій та інших подібних понять тим, що являють собою стан свідомості (і знання), котре відображає “суміщення несумісного”, “поєднання непоєднуваного” [Тощенко, 2011: с. 441]. Через відсутність слухного нового “родового” поняття, яке б допомогло розкрити специфіку “кентавра” порівняно із переліченими вище і добре відомими раніше поняттями, що відбивають суперечливість пізнання та соціальної реальності, Ж.Тощенко пише, що “кентавра” можна умовно визначити як особливу форму прояву суперечності або прояву парадоксів, бо тут “ми зустрічаємося з іншим класом явищ і процесів, що мають свої особливі характеристики, свої особливості в пізнанні світу” [Тощенко, 2011: с. 24].

Історично, вважає автор, “кентавр-проблеми” виникли у сфері пізнання, однак потім сфера поширення їх суттєво зросла, вони вочевиднилися й у громадському житті. Останнє особливо уявнюється за доби бурхливих змін і радикальної руйнації соціальних, політичних, економічних відносин. На думку Ж.Тощенка, “кентавр-проблеми” далеко не завжди можуть усвідомлюватися їхніми носіями, але є очевидними для дослідника. Вони пов’язані із проявом принципу невизначеності в пізнанні, перебувають на перетині явного і прихованого знання, відтак, аналіз їх має інноваційний потенціал. Ті російські політики, суспільні діячі, управлінці й налаштовані на їх обслуговування вчені, що продовжують мислити про суспільство по-старому, зображувати розвиток односпрямовано лінійно, не помічаючи його суперечливості, приречені на те, щоб опинитися (свідомо чи несвідомо) у полоні кентавризму — спершу у пізнанні, а потім у питаннях практики, що неминучо веде до провалу їхніх дій.

Яким чином стисло схарактеризувати внесок автора в осмислення проблем пізнання сучасної російської реальності? Ж.Тощенко поставив і виконав низку завдань: визначив і описав феномен “кентавризму”, проаналізував його прояви; дав типологію “кентавр-проблем” (виокремив кентавр-явища і відповідні процеси, ідеї, інститути, образи й особистості); розробив онтологію кентавризмів; висвітлив способи виникнення кентавр-проблем у пізнавальній і перетворювальній діяльності людини і пояснив, чому в сучасній Росії кентавризми збільшуються так швидко. Об’єктивне підґрунтя “навали кентаврів” (вислів Ж.Тощенка) — надзвичайне ускладнення самої соціальної реальності, виникнення нових потреб суспільства, неможливість дати на ці потреби чітку й однозначну відповідь.

Тут, на наш погляд, ми маємо справу з авторським описом сучасного “суспільства ризику”, тільки в іншій проекції і поза рамками цієї концепції. Головна риса нової ситуації, виокремлена Ж.Тощенком, — умови невизначеності цілей, завдань, засобів їх досягнень [Тощенко, 2011: с. 443] — зближує концепцію Ж.Т.Тощенка із “суспільством ризику”, описаним Е.Гіденсом, У.Беком, Н.Луманом та

іншими західними авторами. При читанні монографії може виникнути алузія і на концепт симулякрів Ж.Бодриєра. Можливо, те, що в західному варіанті зветься цим терміном і є основою “гіперреальності” (Бодриєр), у Ж.Тощенка дістало інше ім’я, тоді як виявлена в обох випадках імітаційна сутність цих явищ сучасного суспільства подібна.

Зазначені аналогії дають підставу розглядати “теорію кентавризмів” як пострадянську (або російську) версію осмислення сучасності, написану з позицій “соціології життя”, що її давно розвиває Ж.Тощенко.

Проте сам автор не переймається тим, щоби знайти місце своїй теорії серед інших сучасних соціальних концепцій, не заглиблюється у філософський дискурс і порівняння своєї теорії з іншими. Він зайнятий аналізом конкретного емпіричного російського матеріалу в рамках нової теорії: розглядає гносеологічні корені кентавризму, аналізує його соціальну сутність, економічні й політичні форми прояву (залучає праці соціологів, політологів, журналістів, психологів), відверто викриває особистостей та інститути, так чи інакше пов’язані з поширенням кентавризмів на пострадянському (російському) просторі, спираючись на силу-силенну різноманітних джерел інформації, дані досліджень, ЗМІ.

Саме “заглибленість” у широке емпіричне поле і необхідність осмислення нових феноменів, що виникають у процесі пізнання й у соціальній практиці, приводить автора до методологічно важливої й відповідальної тези про необхідність нової теорії: відповідь на проблеми пострадянської трансформації Росії “слід шукати в нових підходах до осмислення того, що відбувається в реальності, а не в забутих і застарілих схемах...” [Тощенко, 2011: с. 5–6]. Таким чином, виникнення нової соціальної теорії “кентавризмів” є продуманою й обґрунтованою відповіддю на нагальну проблему:

“...Кардинальні зміни, що відбуваються в російському суспільстві, спричинилися до виникнення і прояву нових характеристик суспільної свідомості та соціальної практики, що відрізняються від своїх попередніх станів на раніших етапах розвитку та функціонування. Це положення має велике принципове методологічне значення. Його застосування може привести до інших результатів й іншого пояснення того, що відбувається” [Тощенко, 2011: с. 27].

На думку Ж.Тощенка, соціологія не могла залишатися осторонь пошуків відповіді на ці актуальні суспільні виклики. Тому як відповідь на запит практики й народилася ця теорія “кентавризму”, вибудована автором у рамках його “соціології життя”, доповненої марксистською діалектичною гостротою і бескомпромисністю в аналізі соціальних суперечностей. У розбудові цієї теорії з усією повнотою виявляється особистісна позиція Ж.Тощенка як публічного соціолога (термін М.Буравого) — ученого, який своїми науковими дослідженнями і досягненнями намагається допомогти суспільству теоретично осмислити соціальні проблеми, запропонувати наукові підходи у сфері соціальної політики, чітко артикулювати власні погляди і моральну позицію в тій чи іншій ситуації. Чим іще, як не громадянською позицією Ж.Тощенка, можна пояснити його неупереджену характеристику сучасної російської освіти, що втратила колишні радянські досягнення у спробі підлаштуватися під Болонський процес за одночасного намагання активно поєднати світськість із релігійністю? І як іще, крім демагогічного маніпулювання свідомістю та поведінкою свого народу, можна позначити дії владних груп — тих, хто називає себе політичною елітою, а за своєю суттю, як показує Ж.Тощенко, такими аж ніяк не є? Авторські оцінки в окремих місцях видаються навіть надто радикальними (наприклад, у викритті політичних груп як кланів, клік, леже-месій і хамелеонів), спектр проблем і осіб, що їх він критично аналізує, надзвичайно широкий, і не з усім можна погоджуватися, однак автор має право на висловлювання особистої позиції. Ж.Тощенко залишається вірним собі і як теоретик, і як дослідник, і як експерт, який пропонує

обґрунтовані підходи у сфері соціальної політики. Тому загалом монографія надає суцільну картину соціального світу сучасного російського суспільства — не нейтральну, а яскраво забарвлену і панорамну.

Поширеність у сучасній російській соціології запропонованого Ж.Тощенком підходу до аналізу “кентавр-проблем” свідчить про його перспективність у конкретних дослідженнях соціальних суперечностей. Ж.Тощенко посилається, наприклад, на праці Л.Беляєвої з аналізу російської громадської думки про трансформацію суспільства, Ю.Вишневецького (аналіз сучасної молоді), Л.Дробіжевої та А.Дмитрієва (дослідження етнонаціональних проблем), Е.Омельченко та О.Лукьянкової (аналіз ксенофобії) тощо.

Ж.Тощенко не обмежує себе рамками емпіричного дослідження в рецензованій монографії. Він ставить перед собою вельми амбітні завдання — розсунути звичні рамки теоретико-методологічного дослідження сучасного суспільства, вивести це дослідження на принципово нові рубежі, тобто створити масштабну “теорію кентавризму”. Запропонована ним концептуальна модель даного феномену спирається на науковий фундамент, побудований на стику підходів соціології та соціальної психології, використовує культурно-історичний підхід і неklasичну теорію пізнання [Тощенко, 2011: с. 22]. Вона передбачає акцент на якісних методах дослідження, проте припускає й органічне використання кількісних методів (тут автором застосовується принцип доповняльності), а також матричної системи, розробленої і застосовуваної в науці С.Кірдіною. Таким чином, наукова будівля за назвою “феномен кентавризму” має як мінімум два поверхи — емпіричний і теоретичний — і уґрунтована на принципах доповняльності, використання різних конкретних підходів, дисциплін, методів дослідження.

Монографія Ж.Тощенка демонструє, що російська соціальна думка має свою траєкторію розвитку, яка не копіює західну¹. Хоча проблеми розвитку сучасних суспільств у чомусь схожі (неможливо уявити, що “кентавр-проблеми” суто російські, та й сам автор стверджує, що “кентаври” універсальні), підхід Ж.Тощенка і широкі коло аналізованих ним феноменів (“кентавр-проблем”) рефлексує саме російську реальність і бачення цих суперечливих проблем пізнання і соціальної практики за пострадянських умов. Він не пов’язаний зі структурним функціоналізмом, широко представленим у закордонних дослідженнях ХХ століття (від Т.Парсонса і до Дж.Александера та Р.Мюнха). Не простежується безпосереднього зв’язку теоретичного підходу Ж.Тощенка і з теорією соціальної дії М.Вебера та його послідовників — звісно, можна подати кентавризми соціальної практики як особливі різновиди дії, але усе одно підхід у Ж.Тощенка інший. Так само далекий він і від прагматизму, відродженого в західній соціальній думці завдяки працям Р.Порті, Х.Патнема і Г.Йоаса, від постструктуралізму та інших “ізмів”. Тощенко розвиває власну теорію пострадянської трансформації й використовує свою методологію соціологічного дослідження.

Особливо можна виділити тезу автора (свідомо акцентовану або прописану ним між рядків), що логічно випливає з його аналізу емпіричних проявів кентавризмів, про наявність як у сфері пізнання, так і в самій реальності сучасного суспільства нерозв’язних проблем. Ця теза має принципове значення і зближує позицію Ж.Тощенка з авторами, які розвивають у сучасній соціально-філософській теорії проблеми суспільства *modernity*, а також наголошують факт внутрішньо нерозв’язних проблем сучасності.

¹ У статті, опублікованій в “Глобальному діалозі”, Ж.Тощенко і Н.Романовський прямо стверджують, що “Росія пішла іншим шляхом, а запозичені рецепти зміни економічного і соціального життя не виправдали себе” [Романовський, 2012: с. 23].

Сильний бік теорії Ж.Тощенка в тому, що в ній автор намагається трактувати “кентавризм” не тільки з точки зору гносеології, а й із позиції соціальної практики. Ж.Тощенко проводить докладний аналіз соціальних проявів “кентавр-проблем”, механізмів поширення їх у суспільстві. Завдяки цьому йому вдається створити змістовну в соціологічному плані картину внутрішньо суперечливих, несумісних між собою феноменів суспільства — змістовнішу, ніж ті, що їх пропонують чимало інших російських авторів. Утім, це не означає, що така позиція сама не викликає критичних запитань і зауважень на свою адресу. Наприклад, говорячи про два боки будь-якої “кентавр-проблеми”, Ж.Тощенко (як і критиковані ним автори) піддається дихотомізації мислення, навіть якщо він свідомо намагається цього уникнути.

Зазначу й інші слабкі місця поданої теорії. Автор абсолютизує “кентавризм”, іноді підводить під це поняття буквально всі суперечливі проблеми суспільства. Важко погодитися, що свобода і демократія можуть бути зрозумілі як “кентавр-ідеї”. Навряд чи таке трактування адекватне, як і тлумачення зрадництва і манкуртизму як “кентавризмів”. Ці феномени заслуговують на інший соціальний рівень аналізу й іншу назву. Не всі типи виокремлених автором кентавризмів однаковою мірою наповнені змістовним смислом. У результаті одні типи представлено репрезентативно, інші — фрагментарно. Та й сам Ж.Тощенко наприкінці книги зазначає, що ряд кентавризмів можна продовжувати до нескінченності.

Цінність монографії Ж.Тощенка в тому, що вона свідчить: за умов сучасного нестабільного суспільства класичні концепції та соціальні теорії вже не працюють. Цілком очевидно, що суспільство, де переважають “кентавр-проблеми”, не можна аналізувати, виходячи з допущення єдності між індивідом і суспільством, тобто з гармонійної інтеграції індивідів у стабільну соціальну систему типу парсонсівської. Інституціональна структура суспільства не відповідає колишнім, спрощеним уявленням про неї — хибним стає саме допущення цілісності як нормативного стану, що досягається через соціалізацію й інтерналізацію цінностей, або як гармонійного ідеалу. Тому окремі індивіди, групи й інститути діють у власних інтересах, що не стикується між собою і не обов’язково пов’язані із суспільним інтересом. У суспільстві важко (якщо взагалі можливо) виокремити якийсь основний, фундаментальний конфлікт за типом класового конфлікту між пролетаріатом і буржуазією, що його виокремив свого часу Маркс. Тому, як стверджує автор, не може бути й певних історичних сил (акторів, класів, соціальних рухів), які узгоджено борються в рамках одного базового конфлікту заради досягнення спільної мети. Існує неабияке розмаїття суб’єктів зі своїми особливостями дії, емпіричне дослідження яких у рамках окремих наукових проєктів стає завданням соціології. При цьому, як переконливо демонструє концепція “кентавризму”, дослідження нових акторів і сучасних суспільств назагал неможливо (неплідно) проводити інструментарієм класичних соціальних теорій.

Так само критичним і песимістичним у висновках на найближчу перспективу є аналіз українського суспільства, проведений відомим українським соціологом М.Шульгою. Його монографія видана в серії “Суспільна бібліотека” під рубрикою реалістичної теорії й конструктивної практики. Справді, здійснений автором соціологічний аналіз пострадянського трансформаційного розвитку України цілком відповідає цій назві. Пройдені Україною двадцять років М.Шульга називає дрейфом, порівнюючи в такий спосіб країну з великим кораблем. Коротко оцінюючи напрямки цього дрейфу, автор із гиркотою пише, що “двадцятилітній дрейф країни відбувся. Але, як виявилось, це був дрейф на узбіччя”: із країни соціалізму Україна, на його думку, скочується в бік країни третього світу [Шульга, 2011: с. 445]. Висновки вченого будуються на багаторічних емпіричних дослідженнях проблем українського суспільства, проведених у рамках моніторингу Інституту соціології НАН України;

вони всюди підкріплені статистичними даними і власними міркуваннями, що й робить монографію переконливим науковим діагнозом сучасному суспільству. Книга доводить, що жодна з головних проблем України поки не розв'язана: громадянська самоідентифікація українців не завершена і відбувається досить суперечливо, інститути державної влади позбавлені довіри з боку населення і є слабкими, у країні процвітає корупція, що примножує розгубленість і непевність серед простих людей. Разом із тим для пересічних українців головною соціальною цінністю, судячи з даних моніторингу, залишається порядок у житті суспільства: на думку 72% опитаних, проблеми України багато в чому зумовлені тим, що бракує порядку, а 69% упевнені, що чинних у країні законів ніхто не дотримується; 64% заявили, що їм бракує впевненості у власному майбутньому [Шульга, 2011: с. 329]. Таким чином, задекларовані в Україні на початку пострадянської трансформації цілі виявилися недосягнутими. В іншій праці, написаній співробітниками Інституту соціології НАН України на підставі тих самих унікальних даних моніторингу, М.О.Шульга у своїй “Післямові” ще більш різко пише: “У результаті у 2011 році маємо не те, рекламоване в 1991 році у ЗМІ розвинене демократичне, правове, ринкове, багате соціальне суспільство, а олігархічний дикий капіталізм, з гігантською соціальною поляризацією, масштабною бідністю, причому бідністю навіть працюючого населення, зруйнованою соціальною сферою, повсюдною корупцією і деформованою моральністю” [Українське суспільство, 2011: т. 1, с. 559].

Як конкретно М.Шульга розглядає український дрейф?

Монографія має три розділи. У першому наведено огляд головних подій в Україні за 20 минутих років, а також розглянуто в динаміці основні соціально-політичні процеси. Проаналізовано процес трансформації соціальної структури українського суспільства, дається характеристика двох його нинішніх основних класів (це — “роботодавці” як завуальована назва капіталістів і наймані працівники як загальне означальне цілої низки груп зайнятого населення), показано причини слабкого усвідомлення класами своїх корінних інтересів. Крім основних соціальних класів і груп докладно визначено і схарактеризовано різні типи еліт українського суспільства.

Другий розділ монографії присвячений становленню в країні суспільства споживання. У цьому розділі розглянуто теоретичні питання, пов'язані із розумінням способу та стилю життя, показано, в чому полягають особливості способу життя, що нині формується, а також специфіка стилів життя населення в суспільстві бідності. Описано типи сучасних стилів життя українців, поширені практично в усьому світі, незалежно від рівня технологічного розвитку країни. У цьому плані Україна розвивається в загальному річизні глобалізму. Головною рисою стилю життя українців стало споживання, що, на мій погляд, також є не суто національною характеристикою, а лише проявом феномену глобалізації України.

Третій розділ монографії охоплює вельми актуальну для соціології тематику, зосереджену навколо “викликів часу”, що стоять перед суспільством. Насамперед проаналізовано самі поняття “виклик часу” і “виклик історії”, показано контексти, в яких застосовують кожне із них. Механізм сприйняття викликів історії складний і багатоповерховий, зазвичай виклики втілюються в певну форму різного роду мислителями, котрі виконують функцію інтерпретації історичної ситуації, формулювання її суті та пропозицій стосовно виходу з неї, але рішення завжди приймають можновладці [Шульга, 2011: с. 326]. Причому не факт, що останні спираються на осмислену концепцію бажаного майбутнього і дають відповідь на “виклик часу” саме тоді, коли він необхідний.

М.Шульга показує, яким чином населення (особистість, групи) реагує на “внутрішні виклики” українського суспільства. Так, загострюється проблема соціокуль-

турної маргіналізації, пов'язана з утратою особистістю таких опор у соціальному житті, як поняття батьківщини, зі зниженням соціальних статусів у величезній кількості українців, руйнуванням ціннісно-смыслового життєвого простору багатьох соціальних груп.

Викликом часу українському суспільству стала також глобальна фінансово-економічна криза. І якщо значна частина проблем України, пов'язана з її елітами, добре відома за межами країни, позаяк широко обговорюється в політичній сфері вкупі з проблемою нових викликів і геополітичних виборів України, то результати опитувань стосовно внутрішніх соціальних проблем, отримані в рамках моніторингу, відомі лише в Україні. Тим цікавіше ознайомитися з аналізом їх, поданим у монографії. На підставі даних моніторингу, тобто оцінок громадською думкою проблем суспільства, можна простежити, в яких моментах українське суспільство “розійшлося” з російським, а де вони зберігають свою схожість. Наприклад, якщо в Росії політичній еліті вдалося інтегрувати навколо себе значну частину суспільства, то Україна демонструє протистояння інститутів влади, що ослаблює державу. Як показав М.Шульга, упродовж низки років посилювалися тенденції кризи української державності. Парадокс полягає у тому, що чим більше національно-демократи говорили про незалежність, патріотизм, національну свідомість, тим слабшою ставала українська держава. Після “помаранчевої революції” ці процеси вочевидилися. “Скандали стали невіддільною ознакою життя правлячої еліти України” [Шульга, 2011: с. 54]. У важких економічних умовах, які ще більше обтяжилися за роки глобальної фінансової кризи, мільйони українців воліли виживати за рахунок трудової міграції чи то до Росії, чи то до Заходу. Україна втратила найбільш конкурентоспроможні групи населення — за різними даними від 2,5 до 7 млн осіб [Шульга, 2011: с. 68].

Президентські вибори 2010 року, на яких переміг В.Янукович, ще раз продемонстрували різницю в ціннісних і геополітичних виборах населення різних регіонів країни, причому цей розрив ще більше загострився вже після виборів [Шульга, 2011: с. 59], зумовивши подальший розкол країни. Пріоритети зовнішньої політики дещо змінилися: поліпшилися відносини з Росією, з порядку денного було знято питання про вступ України до НАТО [Шульга, 2011: с. 62]. Моніторинг думок населення свідчить, однак, що і раніше, і тепер більше українців схиляються до поліпшення зв'язків із Росією, схвалюють Союз Росії та Білорусі, хоча значна частина населення, як і раніше, зорієнтована на Євросоюз. Інакше кажучи, геополітичні суперечності залишаються доволі гострими.

Не менше проблем сучасної соціальної структури. Офіційна українська статистика відмовилася від класифікації населення за класовими ознаками, втім, як зазначає автор, це тепер стало складним завданням, оскільки 40–50% економіки перебуває в тіні. З гіркотою автор пише, що одна з найбільших соціальних груп суспільства, пенсіонери (24% населення), є водночас однією з найбідніших: дві третини пенсіонерів одержують пенсію менш як 1000 гривень [Шульга, 2011: с. 75]. М.Шульга критично наголошує, що статистика послужливо не фіксує багатьох економічних показників соціально-економічної нерівності: головним показником тепер є квінтильний показник, що у 2010 році дорівнював 4,1. Це означає, що “верхні” 20% населення України у 4,1 раза багатші за “нижні” 20%. Однак автор стверджує, що цей показник просто приховує більш різку поляризацію багатства, що відбулася в Україні. Адже якщо в Росії, яка оперує децилями, різниця між 10% найбагатших і 10% найбідніших становить 15 разів, навряд чи вона була би меншою в Україні [Шульга, 2011: с. 76]. У 2009 році 30% населення мали доходи, нижчі за прожитковий мінімум, а 2% — менш як 37 доларів США на місяць (у перерахунку з гривень). Водночас, за самооцінками матеріального становища своєї сім'ї, до злиднених віднесли себе лише 6%, до бідних — 43%, до середніх — 51%, до заможних — 0,7% опитаних домо-

господарств [Шульга, 2011: с. 78]. Напевно, як і в інших країнах, самооцінки населення України зсуваються в бік центру. На жаль, констатує автор, щодо майнової диференціації статистика не містить інформації, та й опитування не дають змоги охопити ані найбідніших (маргіналів), ані найбагатших членів суспільства. Разом із тим серед 1210 найбагатших людей світу, названих у 2011 році, було вісім мільярдів-українців [Шульга, 2011: с. 80]. Отже, країна має чимало спільного з Росією.

Таким чином, Україна реально стала ринковою економікою, близькою до дико-го капіталізму. Більшість не може пристосуватися до нових ринкових реалій, до суспільства, в якому все вирішують гроші. На запитання дослідження Інституту соціології НАН України в 2007 році: “Якою мірою Ви пристосувалися до нинішньої життєвої ситуації?” тільки 16% відповіли, що вони активно включилися в нове життя і що ринкові відносини видаються їм природним способом життєдіяльності. Проте більшість переживає розгубленість, дискомфорт, відчувається непевно. 32% опитаних перебувають в постійному пошуку себе в нинішніх умовах [Шульга, 2011: с. 83]. Але найбільше таких, хто живе, не замислюючись про завтрашній день, очікуючи змін на краще — їх, згідно з опитуваннями, 38%, а серед старшого покоління майже три п’ятих [Шульга, 2011: с. 84]. Населення не тільки не змогло пристосуватися до нового життя, а й по-новому ідентифікувати своє місце в ньому, тобто усвідомити свої інтереси. Звідси — пасивність, соціальна атомізація, зростання недовіри, втрата себе. Громадянське суспільство так і не сформувалося, натомість процвітає політичний консьюмеризм [Шульга, 2011: с. 140].

Як стверджує М.Шульга, Україну вразила різнобічна моральна криза. Вона виявляється в суцільній орієнтації на споживання, у зникненні спільних норм і цінностей, у втраті життєвих орієнтацій. “Громадське життя тепер угрунтоване на зовсім інших духовних і моральних цінностях, на плюралізмі світоглядів та ідеологій. Якщо раніше головною цінністю проголошувалася праця, то тепер — успіх” [Шульга, 2011: с. 443]. Оскільки успіху досягають одиниці, решта відчувається невдахами. Не випадково у своєму майбутньому в Україні впевнені лише 11,8% громадян. Інші живуть одним днем і не знають, як житимуть далі. За даними моніторингу 2010 року найбільше громадяни України боялися швидкого зростання цін (77%), не виплати зарплат, пенсій та допомог (66%), безробіття (61%), погіршення стану здоров’я (52%); багато хто боявся голоду (34%); зростання злочинності (32%), холоду в домівках (24%), масових вуличних заворушень (21%), громадянських конфліктів (20 %) [Українське суспільство, 2011: т. 1, с. 336]. Понад половину громадян не задоволені своїм становищем у суспільстві. Цей шерех проблем говорить сам за себе.

Автор доходить сумних висновків з аналізу 20-літнього пострадянського розвитку України на майбутнє: “У такому стані, як сьогодні, Україна не зможе протриматися нескінченно довго. Все одно відбудуться сутнісні зміни в житті країни. На жаль, поки залишається більша ймовірність поглиблення нинішньої кризової ситуації, ніж сприятливої перспективи виходу з неї. Адже практично причини всіх кризових подій, що вочевиднювалися попередніми роками, не усунуті. Прояв їх лише відтерміновано. Але нагромадження кризових чинників, зрештою, вибухне потрясіннями, ба навіть катастрофою. Завдання вчених — не приховувати факти і не залякувати, а здійснювати об’єктивний діагноз стану суспільства, фіксувати всі увиразнені тенденції, вказувати як на ті, що несуть загрози, так і на ті, що відкривають шлях виходу із глухого кута” [Шульга, 2011: с. 420]. Очевидно, що М.Шульга добре усвідомлює аналізовані ним “виклики історії” і намагається дати на них неупереджену відповідь. Він пише, що головне завдання України полягає в тому, щоби знайти спосіб якомога швидшого виходу із кризового стану. Утім, зробити це за умов глобальної кризи, що триває, навряд чи можливо, тим паче з огляду на супутні об’єктивні чинники: економіка, що стагнує, низька соціальна солідарність громадян, по-

вний розбрат серед владних елітних груп. Автор і сам не бачить соціальних груп чи класів, здатних згуртувати Україну, радикально переломити ситуацію. Тому прогноз на майбутнє сумний: українська держава вийде із кризи “ще більш атомізованою і в тому самому якісному стані — пригніченості, апатії, незадоволення, розпачу, недовіри, роз’єднаності, пасивності, пофігізму і дрімоти і з тією самою структурою економіки та пануванням бюрократії і з не меншим, ніж зараз, рівнем корупції знизу догори” [Шульга, 2011: с. 422].

Автор усвідомлює, що його монографія окреслює похмуру соціальну картину українського суспільства: “Невдячна справа давати таку однозначно негативну оцінку доволі тривалому періоду життя суспільства. Звісно, в такій великій державі, як Україна, можна було б знайти і щось добре, і навіть острівці прогресу. Але завдання дослідника полягає в тому, щоб дивитися на суспільний організм як на ціле, бачити осьові, головні, вирішальні тенденції, помічати передусім загальне забарвлення суспільного клімату, а не лише його окремі відтінки. На жаль, загальна соціальна характеристика нашого суспільства є негативною, песимістичною” [Шульга, 2011: с. 442].

З приводу аналізу головного суб’єкта політичного поля, який багато в чому визначає долю країни, тобто владної еліти (еліт), М.Шульга зазначає: “Якщо строго оцінювати реальну поведінку правлячої еліти України за останні 20 років, то вона не показала ані поведінки, адекватної історичним викликам, ані відповідальності, яка б гарантувала майбутнє народу і країни” [Шульга, 2011: с. 172]. Отже, залишається сподіватися на диво або історичну випадковість, котра допоможе країні подолати скрутну ситуацію.

Що спільного можна знайти в розглянутих монографіях двох авторів?

По-перше, обидва претендують на самостійний критичний та оригінальний аналіз трансформаційного суспільства, що перебуває у стані невизначеності. Обидві не базуються на відомих соціальних теоріях (хоча частково використовують їх). Сьогодні навіть популярні у світовій соціальній думці поняття відчуження, кризи, діалектичних суперечностей не можуть адекватно ані описати, ані тим паче пояснити пострадянську соціальну реальність. Сучасні індивіди вже не діють у стабільному інституціональному контексті, для аналізу якого класична соціологія Дюркгайма мала поняття аномії, а марксистична — поняття відчуження та соціального виключення. Сьогоднішні індивіди — хоч би де вони жили — постійно переймаються пошуками власної ідентичності, котрої жодні соціальні інститути вже не можуть їм гарантувати на достатньо тривалій час. Радянський Союз з його радянською ідентичністю розвалився; нові структури не тільки не стабільні (порівняно з класичними уявленнями про “гіперстабільну” соціальну систему), — вони непривабливі для пострадянських громадян, котрі не хочуть більше самоідентифікуватися з ними, однак привабливих для більшості інших ідентичностей у нестабільному суспільстві вони теж не знайшли. У результаті ані національна держава, ані глобальна спільнота не можуть більше інтегрувати індивідів та гарантувати стабільність і не-“пливку” (Бауман) ідентичність. Ці моменти наголошено у книгах обох авторів, хоча й по-різному: Ж.Тощенко робить це дуже емоційно на гносеологічному і соціальному матеріалі, праця М.Шульги акцентована на детальному аналізі багатопланових даних моніторингу, що віддзеркалюють соціально-політичне й економічне становище в Україні.

Подібно до монографії Ж.Тощенко монографія М.Шульги сфокусована на одній країні. М.Шульга не розглядає Україну в порівняльній стосовно інших пострадянських країн перспективі: це критичний багатоаспектний аналіз однієї країни, що охоплює насамперед її політичні, економічні, соціальні проблеми, подані через розгляд становлення суспільства споживання і “відповіді” України на ті “викли-

ки сучасності”, які перед нею поставила сучасна історія¹. Тому можна порівнювати лише загальні висновки двох авторів, що становлять сутність їхнього “діагнозу сучасності”. І разом із тим “діагноз часу”, тобто стану України, зроблений М.Шульгою, зіставний із подібними різновидами аналізу для інших країн, включно з “російським” аналізом Ж.Тощенка.

І теорію “дрейфу на узбіччя” М.Шульги, і теорію кентавризму Ж.Тощенка можна розглядати як заявку на постановку власного “діагнозу часу”, що його в обставинах соціальної кризи пропонують соціальні теоретики. Світова соціологія добре обізнана з “діагнозом нашого часу”, поставленим свого часу К.Мангаймом, значно пізніше — із висновками Габермаса про сучасність. “Діагноз часу” уточнюють після кожного значного соціального катаклізму. Таким катаклізмом, безумовно, був і розпад комуністичної системи — амбіційної за своїми цілями альтернативи західному модерну, хоч і неуспішної за своїми результатами й досі остаточно не осмисленої соціальними вченими. Знайти адекватну теоретичну інтерпретацію цьому катаклізму в рамках певної картини соціального світу — завдання, яке, свідомо чи ні, прямо чи побічно, дає змогу реалізувати і кожна із розглянутих монографій. Діагнози різні, але проблеми спільні. Сумно, що відповідей на ці проблеми поки немає. Мабуть, саме суспільство поки не готове це зробити.

Джерела

- Бауман З.* Текучая современность / Бауман З. ; пер. с англ. С. А. Комарова ; под ред. Ю.В. Асочакова. — СПб. [и др.] : Питер, 2008. — 240 с.
- Буравой М.* Транзит без трансформации: российская инволюция в капитализм / М. Буравой // Социология. — Минск, 2010. — № 3. — С. 21–32.
- Валлерстайн И.* Модернизация: мир праху ее / И. Валлерстайн // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2008. — № 2. — С. 21–25.
- Попова И.М.* 1989–1991. Диагноз времени (Одесситы о себе и переменах в обществе) / Попова И.М. — Одесса : Астропринт, 2006. — 232 с.
- Романовский Н.В.* Принципиально иная точка зрения на состояние российской социологии / Н.В. Романовский, Ж.Тощенко // Global Dialogue. — 2012. — Vol. 2, № 5. — P. 23–24.
- Терборн Й.* Глобальное неравенство: возвращение класса / Терборн Й. — Global Dialogue. — 2011. — Vol. 2, № 1. — P. 3–5.
- Тощенко Ж.Т.* Кентавр-проблема (Опыт философского и социологического анализа) : [монография] / Ж.Тощенко. — М. : Новый хронограф, 2011. — 536 с.
- Тощенко Ж.Т.* Парадоксальный человек / Тощенко Ж.Т. — М. : Гардарики, 2001. — 398 с.
- Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. Т. 1 : Аналітичні матеріали / за ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. — К. : ІС НАНУ, 2011. — 576 с.
- Шульга Н.А.* Дрейф на обочину: двадцать лет общественных изменений в Украине / Шульга Н.А. — К. : Друкарня “Бізнесполіграф”, 2011. — 448 с.
- Joas H.* War and Modernity / Joas H. — Cambridge : Polity Press, 2003. — 256 p.

¹ Мабуть, монографію М.О.Шульги за задумом та обраним важливим завданням (осмислити виклики часу й поставити діагноз сучасності) за змістом можна порівняти із працею іншого відомого українського автора І.М.Попової (2006), де подано панораму думок і настроїв в Україні доби перебудови, хоча масштаби охоплення даних у цих двох дослідженнях незіставні: в одному випадку вся країна, в іншому — Одеса.